

OCHRONA HISTORYCZNYCH RUIN NA POGRANICZU POLSKO-NIEMIECKIM. PRZYPADEK DZIEDZICTWA KULTUROWEGO DAWNEGO KSIĘSTWA POMORSKIEGO

*Protection of historical ruins on the Polish-German border.
A case of cultural heritage of the former Duchy of Pomeranian*

Izabela Kozłowska, Agnieszka Lamprecht***

SUMMARY: The cultural heritage of the former Pomeranian Duchy currently extends over the area of the Polish West Pomeranian Voivodeship and the German federal state of Mecklenburg-Vorpommern. Among many architectural objects erected in the times of the duchy's functioning a large part of this historical heritage has been destroyed, several works have survived to our times.

The aim of the article is to define and characterize the architectural heritage resources from the Griffin dynasty, which are in the form of an historical ruin.

Among the cultural heritage of the duchy, the following groups of objects were separated:

- ruins of military architecture,
- ruins of residential architecture,
- ruins of sacred architecture.

The article presents examples of development, use and display of architectural monuments within individual groups, focusing in particular on current activities undertaken in this area.

The researched resource of historical ruins allowed us to gather contemporary experiences in the field of Polish and German heritage protection, which were used to draft the final conclusions referring to the document „Rules for the protection of historical ruins” adopted at the conference in Ciechanowiec on 22nd-24th October 2009.

KEYWORDS: Duchy of Pomerania, West Pomeranian Voivodeship, Mecklenburg-Vorpommern, historical ruin, protection of monuments

1. Wstęp

Dziedzictwo kulturowe dawnego Księstwa Pomorskiego współcześnie rozciąga się na obszarze dwóch polskich województw: zachodniopomorskim i pomorskim oraz niemieckiego kraju związkowego Meklemburgia-Pomorze Przednie.

Księstwo Pomorskie (niem. Herzogtum Pommern, łac. Ducatus Pomeraniae) uformowało się jako samodzielny byt państwowy na początku XII w. pozostając pod władzą kolejnych książąt z dynastii Grafitów aż do 1637 r. Wymarcie rodzimej dynastii pomorskiej sprzężone z negatywnymi skutkami wojny trzydziestoletniej doprowadziły do upadku państwa zatwierdzonego postanowieniami pokoju westfalskiego w 1648 r. Traktat sankcjonujący rozpad Księstwa Pomorskiego na dwie strefy: zachodnią szwedzką oraz wschodnią brandenburską,

* PhD Arch Izabela Kozłowska, Faculty of Civil Engineering and Architecture, West Pomeranian University of Technology Szczecin

<https://orcid.org/0000-0003-3281-110X>

** MSc Arch Agnieszka Lamprecht, Faculty of Civil Engineering and Architecture, West Pomeranian University of Technology Szczecin

zakończył także wielowiekową tradycję kulturową i polityczną państwa pomorskiego.

Znaczenie dziedzictwa historycznego i kulturowego ukształtowanego w trakcie sześciowiekowego panowania dynastii Gryfitów trudno jest przecenić. Książęta pomorscy Barnim I i Warcisław III dokonali lokacji wielu miast i wsi, tworząc sieć urbanistyczną zachowaną we współczesnej strukturze przestrzennej regionu pomorskiego. Władcy z tej dynastii byli także fundatorami wielu obiektów architektonicznych tworzących najcenniejsze dziedzictwo kulturowe współczesnych województw: zachodniopomorskiego i pomorskiego oraz kraju związkowego Meklemburgia-Pomorze Przednie¹. Różnorodność tego zasobu daje nam pogląd na najważniejsze europejskie epoki stylowe. Wśród obiektów architektonicznych wzniesionych w ramach Księstwa Pomorskiego są obiekty reprezentujące sztukę romańską, gotycką, renesansową i barokową. Wiele obiektów architektonicznych ufundowanych w czasach funkcjonowania księstwa uległo zniszczeniu, nieliczne zachowały się do naszych czasów w formie kubaturowej bądź jako ruina. Celem niniejszej pracy jest określenie i scharakteryzowanie szczególnego zasobu zabytków architektury pochodzących z okresu panowania dynastii Gryfitów, jakim są ruiny historyczne oraz przedstawienie form ich zagospodarowania, użytkowania i eksponowania, szczególnie tych przeprowadzonych w ostatnich latach.

1. Historyczne ruiny w krajobrazie kulturowym pogranicza polsko-niemieckiego

Wielkość i potęgę historycznego państwa pomorskiego ilustruje w pełnej formie powstała w latach 1610-1618 Wielka Mapa Księstwa Pomorskiego będąca zarazem wybitnym dziełem sztuki kartograficznej. Zamawiającym mapę był szczeciński książę Filip II, a jej autorem niemiecki kartograf Eilhardus Lubinus. Współcześnie historyczny obszar zajmowany przez Księstwo Pomorskie podzielony jest między dwa byty państwowe. Taka sytuacja sprzyja także dwóm odrębnym perspektywom w podejmowanych badaniach i analizach pomorskiego dziedzictwa kulturowego. Natomiast autorzy artykułu podjęli próbę całościowego spojrzenia na zasób historycznych ruin w krajobrazie kulturowym pogranicza polsko-niemieckiego.

Dawne tereny Księstwa Pomorskiego obfitują w gotycką architekturę ceglana (niem. Backsteingotik), o różnych funkcjach (kościół, ratusze, zamki, kamienice). Architektura ta jest szczególnie cennym i wartościowym zasobem i wpisuje się w szerszy kontekst artystycznego zjawiska obejmującego tereny Nizy Środkowoeuropejskiego oraz obszary morza Bałtyckiego, a wynikającego z działalności Związku Hanzeatyckiego. Dziedzictwo to jest popularyzowane i badane w ramach Europejskiego Szlaku Gotyku Ceglanego obejmującego swym zasięgiem Danię, Niemcy, Polskę, Łotwę, Litwę i Estonię². Mniej licznym reprezentantem pomorskiego dziedzictwa kulturowego są obiekty renesansowe, wśród których największą grupą są rezydencje i zamki.

¹ Barnim I, jako książę szczeciński i pomorski, dokonał lokacji około 13 miast na prawie magdeburskim oraz 5 na prawie lubeckim. Książę dymiński Warcisław III lokował 6 miast na prawie lubeckim. J. Arlet, I. Kozłowska, *Średniowieczne małe miasta Pomorza Zachodniego*, [w:] *Rewitalizacja średniowiecznych małych miast Pomorza Zachodniego*, Wydawnictwo hogben, Szczecin 2014, s. 27.

² Więcej informacji na stronie internetowej Europejskiego Szlaku Gotyku Ceglanego: <http://www.eurob.org/>.

Podsumowując, historyczne ruiny kulturowego krajobrazu pogranicza polsko-niemieckiego składają się w dużym stopniu z obiektów reprezentujących gotyk ceglany, a dziedzictwo kulturowe księstwa podzielić można na trzy główne grupy:

- ruiny architektury militarnej (np.: średniowieczne mury obronne w Pyrzycach, Stargardzie Szczecińskim, Maszewie, Stralsundzie),

- ruiny architektury rezydencjonalnej (np.: zamki w Golczewie, Löknitz, Dobrej Nowogardzkiej, Starym Drawsku, Burg Stargard),

- ruiny architektury sakralnej (np.: kościół pw. św. Stefana w Gartz, kaplica pw. św. Jerzego w Baniach, klasztor w Stolpe, kościół pw. św. Katarzyny w Bytowiu, kościół pw. św. Mikołaja w Trzęsaczu, klasztor augustianów w Policach-Jasienicy, klasztor pw. św. Jana w Eldenie, klasztor pw. św. Jana w Stralsundzie).

1.1. Ruiny architektury militarnej

Charakterystyka zespołu

Zabytki architektury militarnej stanowią istotną grupę omawianego zasobu historycznych ruin. Zachowane w większości małych miast pomorskich średniowieczne mury obronne są typowym element krajobrazu miejskiego. Współcześnie definiują one miejską przestrzeń oraz kreują jej wartość historyczną i artystyczną jako dzieła ars militaris.

Na terenach księstw pomorskich powstanie murów obronnych związane było z lokacją miast przeprowadzoną w XIII i XIV w. oraz potrzebą zabezpieczenia miejskich społeczności przed zagrożeniami płynącymi z zewnętrznego świata. Mury obronne traktowano także jako granicę między sacrum a profanum. Granica państwa pomorskiego została dodatkowo wzmocniona od strony „agresywnego” sąsiada, czyli Marchii Brandenburskiej, siecią warownych miast, jak: Anklam, Pasewalk, Penkun, Gartz, Gryfino, Banie, Pyrzyce, Stargard, Chociwel, Łobez, Gryfice, Białogard.

W większości miast o rodowodzie lokacyjnym zachowały się reliktury murów obronnych. Od 25 do 75% historycznej struktury średniowiecznych murów obronnych posiadają miasta: Stralsund, Loitz, Grimmen, Demmin, Altentreptow, Goleniów, Nowogard, Kamień, Gryfice, Trzebiatów, Białogard, Słupsk i Lębork³. Dwa miasta: Maszewo i Pyrzyce wyróżniają się w sposób szczególnie stanem zachowania murów obronnych. W Pyrzycach stopień zachowania obwodów murów miejskich wynosi około 80% (zachowany jest obwód murów miejskich o długości około 1800 m z około 2200 m pierwotnego obwodu), a w Maszewie 600 m odcinek murów stanowi

³ M. Kuna, *Średniowieczne mury miejskie w powiecie gryfińskim na tle sieci miast warownych Pomorza Zachodniego i dawnej wschodniej Brandenburgii*, [w:] *Rocznik chojeński. Pismo historyczno-społeczne*, TOM VII, Stowarzyszenie Historyczno-Kulturalne „Terra Incognita” w Chojnie - Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Chojna 2015, s. 37-76.

około 90% pierwotnego stanu⁴.

Przykłady

Do najcenniejszych pomorskich ruin architektury militarnej należą mury obronne Stargardu, które Rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 17 września 2010 r. wraz z zespołem kościoła pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny Królowej Świata zostały uznane za pomnik historii⁵. Do czasów współczesnych zachowało się 950 m obwodu (historyczna długość murów wynosiła 2260 m) z basztami: Morze Czerwone, Tkaczy, Jeńców, Białogłówka, Przy Arsenale, oraz czterema bramami: Świętojańską, Pyrzycką, Wałową, Młyńską⁶.

Stargardzkie mury obronne jako zabytek o wyjątkowej wartości poddawany był bieżącym pracom konserwatorskim. W ostatnich latach Gmina Miasto Stargard Szczeciński była beneficjentem wielu projektów poświęconych adaptacji i konserwacji średniowiecznych murów obronnych finansowanych ze środków Unii Europejskiej⁷. Najlepszym przykładem takich prac jest adaptacja Bastei przy Baszcie Tkaczy. Do lat 80. XX w. basteja była utrzymana w formie ruiny. W latach 1980-2013 zabytek został zaadaptowany na potrzeby Muzeum Archeologiczno-Historycznego. W 2013 r. w ramach nowego projektu wewnątrz budynku zostało wyremontowane, rozbudowane i przystosowane do potrzeb nowoczesnej ekspozycji multimedialnej „Stargard - miejsce z historią. Stargard od czasów późnego średniowiecza do lat 20. XX wieku”, a korona muru obronnego przylegającego do bastei została udostępniona w formie drewnianego ganku. Nowy budynek strefy wejściowej oraz drewniano-stalową konstrukcję ganków można zaliczyć do udanych realizacji adaptacji ruiny militarnej⁸.

⁴ Warto nadmienić, że na terenie województwa zachodniopomorskiego zachowany jest zespół fortyfikacji miejskich dawnej Nowej Marchii o podobnie dużym stopniu zachowania (ponad 75 %). Są to mury miejskie w miastach: Moryń, Chojna, Trzcińsko-Zdrój i Mieszkowice w powiecie gryfińskim.

⁵ Dz.U. 2010 nr 184 poz. 1236.

⁶ E. Lukas, *Średniowieczne mury miejskie na Pomorzu Zachodnim*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1975, s. 41-53.

⁷ Projekt nr INT-10-0017 „*Bramy, które łączą – renowacja Bramy Wałowej w Stargardzie Szczecińskim oraz odbudowa Bramy Młyńskiej w Bernau*” realizowany był w ramach Programu Operacyjnego Celu 3 „Europejska Współpraca Terytorialna” - „Współpraca transgraniczna” krajów Meklemburgia - Pomorze Przednie/ Brandenburgia i Rzeczpospolita Polska (Województwo Zachodniopomorskie) 2007-2013; Projekt nr UDA-RPZP.06.02.02-32-006/11-00 „*Remont murów obronnych przyległych do Bramy Wałowej w Stargardzie Szczecińskim (Etap II)*” realizowany był w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Zachodniopomorskiego na lata 2007 - 2013; Projekt „*Stargard Klejnot Pomorza – Renowacja historycznej zabudowy miasta – remont murów obronnych przy ulicy Strażniczej i Sukienniczej w Stargardzie Szczecińskim stanowiących Pomnik Historii*” był realizowany w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Zachodniopomorskiego na lata 2007- 2013. Informacje poświęcone projektom dostępne są na stronie internetowej: <https://www.stargard.pl/Przebudowa-ul-Skarbowej-w-Stargardzie-Szczeci-skim>.

⁸ Projekt-Nr.: INT-09-0037 „*Dwa miejsca z historią - przebudowa, remont i rozbudowa obiektu Bastei w Stargardzie Szczecińskim oraz tworzenie funkcji muzealnych w Klasztorze Franciszkanów (840 m²) w Neubrandenburgu oraz Bastei (360 m²) w Stargardzie Szczecińskim*”.

Kolejnym przykładem ruin średniowiecznej architektury militarnej są miejskie mury Pyrzyc, z zachowanymi relikdami Bramy Szczecińskiej, Bramą Bańską oraz licznymi basztami: Pijacką (uszkodzona w 1945 r., odbudowana przez W. Kowalskiego w latach 1989–1990), Śpiącej Królowy, Mnisią, Prochową, Lodową i Sowią⁹. W przypadku murów obronnych Pyrzyc szczególnie widoczne staje się zagadnienie odbudowy pomorskich miast po zniszczeniach struktury miejskiej w wyniku II wojny światowej.

Dla pomorskiej architektury obronnej charakterystyczne było występowanie od XVII w. zabudowy przymurnej, wykorzystującej baszty i mury obronne, jako konstrukcje dla domów zamieszkiwanych najczęściej przez biedotę miejską. Do takiej funkcji zaadaptowane były także mury obronne Pyrzyc. Wojenne zniszczenia miasta oraz powojenna polityka państwa w zakresie odbudowy miast pomorskich, polegająca na wprowadzaniu w historyczne struktury typowej blokowej zabudowy mieszkalnej, przyczyniły się do likwidacji zabudowy przymurnej i sztucznego „wypreparowania” reliktyw fortifikacji. Długie, liniowe układy murów, tak jak w przypadku Pyrzyc, są obiektami trudnymi do zaadaptowania, a ich utrzymanie w dobrym stanie technicznym jest poważnym wyzwaniem dla lokalnych władz. Obecnie w Pyrzycach działania konserwatorskie koncentrują się na obiektach bramnych, natomiast niektóre partie murów obronnych pozostają poza bieżącą konserwacją, a taka sytuacja może doprowadzić do katastrofy budowlanej¹⁰.

W niemieckiej części dawnego Księstwa Pomorskiego zachowały się również interesujące zespoły architektury militarnej, chociaż nie o takiej wartości artystycznej i kompletności, jak w przypadku Pyrzyc i Stargardu. Są one poddawane bieżącej konserwacji i w dobrym stanie technicznym. Utrzymana została także w wielu przypadkach zabudowa przymurna będąca integralnym elementem architektury obronnej oraz świadectwem nawarstwień historycznych. W takiej formie prezentują się ruiny murów obronnych w Stralsundzie z dwiema (z 11) zachowanymi bramami miejskimi: Brama Knieper oraz Küter. Tradycja wykorzystywania struktur muru do wznoszenia zabudowy jest współcześnie podtrzymana, jak w przypadku realizacji nowego budynku mieszkalnego - Katharinen Bastion. Niewielki fragment stralsundzkich murów przy nieistniejącej bramie Hospital Thor (rozebranej w 1881 r.) został odsłonięty i uczytelniony w latach 70. XX w. przez polskich konserwatorów. W celach edukacyjnych zrekonstruowano także fragment ganków strażniczych oraz wewnątrz czatowni. W latach 2003-2005 wzdłuż wewnętrznej strony murów wzniesiono parking podziemny Parkhaus am Meeresmuseum. Budowę parkingu poprzedzały prace archeologiczne, podczas których odkryto relikty dawnego dziedzińca klasztoru cystersów Hiddenseer Hof. Ruiny zostały wyeksponowane i zachowane *in situ* w nowym

⁹ E. Lukas, *Średniowieczne mury miejskie na Pomorzu Zachodnim*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1975, s. 32-41.

¹⁰ W Pyrzycach 2 sierpnia 2013 r. doszło do katastrofy budowlanej - fragment muru obronnego z czatownią przy ul. Szkolnej zawalił się.

obiekcie¹¹. Zestawienie nowoczesnej architektury, wykorzystującej beton i szkło, ze zrekonstruowanym fragmentem murów obronnych jest niewątpliwie przykładem udanej adaptacji ruin architektury obronnej.

Wnioski

Relikty murów obronnych w pomorskich miastach pogranicza polsko-niemieckiego są ważnym elementem miejskiego krajobrazu kulturowego, estetyzującym i wzbogacającym jego przestrzeń. Działania konserwatorskie i adaptacje przeprowadzone po obu stronach granicy polsko-niemieckiej przedstawiają odmienne praktyki. Zachowanie zabudowy przymurnej w niemieckich przykładach, a jej brak w przypadku polskich ruin architektury militarnej, można próbować tłumaczyć odmiennymi założeniami obowiązującymi podczas odbudowy miast pomorskich po zniszczeniach wojennych oraz różnicami w praktyce konserwatorskiej. W niemieckich realizacjach dostrzec można tendencję do zbyt daleko idącej ingerencji w substancję zabytku, natomiast w przypadku „wypreparowanych” struktur polskich ruin, utrzymanych w „czystości” stylowej, są one podatne w sytuacji braku bieżącej konserwacji na destrukcję.

1.2. Ruiny architektury rezydencjonalnej

Charakterystyka zespołu

Zamki obronne książęce i rycerskie na terenie Pomorza rozpoczęto wznosić już pod koniec XIII w. Konstrukcje początkowo drewniano-ziemne w następnym wieku zastąpiono strukturami wzniesionymi z cegły na podmurówce kamiennej. Większość zamków przebudowano i przekształcono w renesansowe rezydencje w XVI i na początku XVII w. Najcenniejszym elementem tego zespołu są zamki ufundowane przez książąt pomorskich. Należą do nich budowle zlokalizowane w: Szczecinie, Darłowie, Bytowie, Słupsku, Koszalinie i Szczecinku¹². Po stronie niemieckiej są to zamki w: Ueckermünde, Wolgast, Pudgali, Franzburgu i Demmin. Z wymienionych powyżej obiektów zamek w Wolgast został rozebrany w 1820 r., a ruiną jest jedynie zamek w Demmin.

W sumie z 23 zamków ujętych w rejestrze zabytków dla województwa zachodniopomorskiego,

¹¹ Dziedziniec cysterski był używany w celu prowadzenia handlu z kupcami, a zabudowania wzniesione wokół jako zakwaterowanie dla podróżujących i starych mnichów. Zabudowania strawił pożar w 1680 r., a budynki mieszkalne wzniesione na tym miejscu uległy zniszczeniu w 1944 r. Ocalałe części dziedzina klasztornego zostały usunięte w następnych dziesięcioleciach. Garaż oferuje 280 miejsc parkingowych. Więcej informacji na stronie internetowej: https://www.hansestadt-stralsund.de/de/stadt_informationen/parken/parkhaus_am_meeremuseum.

¹² O architekturze renesansowej zamków książęcych pisze J. Arlet, *Impact of house of Griffin's dynastic policy on West Pomeranian Architecture/ Wpływ polityki dynastycznej Gryfitów na architekturę Pomorza Zachodniego*, [w:] *Space & Form/ Przestrzeń i Forma*, No. 29/2017, s. 169-186.

obiektami w ruinie są zamki w: Białogardzie, Dobrej Nowogardzkiej, Golczewie, Karlinie, Kępcewie, Morzycy, Resku, Szadzku i Widuchowej¹³. Stan ich zachowania jest zróżnicowany, jednak przeważająca większość reliktyw zachowana jest jedynie w formie niewielkich, zadrzewionych wzniesień.

Z około 22 zamków po stronie niemieckiej w ruinie pozostają zamki: Conerow Wodarg, Demmin, Landskron, Osten Castle.

Przykłady

Najlepiej zachowanym obiektem w formie ruiny w polskiej części dawnego Księstwa Pomorskiego jest zamek w Dobrej Nowogardzkiej, z reliktywami skrzydła północnego i południowego oraz zachowanym murem obwodowym z wieżą. Początki historii zamku sięgają przełomu XIII i XIV w. Zamek rozbudowano pod koniec XIV w. Kolejna rozbudowa z 1538 r. przekształciła obiekt w najpotężniejszy zamek prywatny Księstwa Pomorskiego. Zamek uległ zniszczeniom w czasie wojny trzydziestoletniej, a w 1808 r. jego relikty wysadzono w powietrze w celu uzyskania materiału budowlanego. Pierwsze prace konserwatorskie przeprowadził w 1906 r. ówczesny właściciel, H. von Diest, który otrzymał dotację państwową na renowację obiektu. Na początku XXI w. ruiny zamku pozbawione bieżącej konserwacji stały się realnym zagrożeniem dla turystów odwiedzających wzgórze zamkowe. Na początku 2012 r. rozpoczęto prace zmierzające do wykonania zaleceń Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie. Opracowana została inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska oraz wykonano projekt budowlany zabezpieczenia ścian zabytku na podstawie wytycznych konserwatorskich. Stworzono także koncepcję wybudowania tarasu widokowego według projektu dr inż. arch. M. Płotkowiaka - pracownika Katedry KHITA na ZUT w Szczecinie. W 2016 r. zakończono realizację 1. etapu polegającego na zabezpieczeniu części korony murów skrzydła południowego oraz łuku półkolistego poprzez drewniane podstemplowanie. Usunięto również roślinność zalegającą na murach ruin zamku oraz dokonano cięć pielęgnacyjnych drzew znajdujących się w jego bezpośrednim sąsiedztwie¹⁴. Jednakże wykonanie zabezpieczenia korony muru ze współczesnej cegły oraz zaprawy jest działaniem budzącym wątpliwości (na nowym murze widoczne są wykwyty solne). W wyniku przeprowadzonych prac utraciła ona także swoją naturalną „miękką”.

Niemieckim przykładem ruiny historycznej jest zamek w Landskronie wzniesiony w latach 1576-1579. Od 1668 r. opuszczony obiekt popadał w ruinę. W ramach niedawno przeprowadzonych prac konserwatorskich teren wokół zamku został uporządkowany, korony murów zabezpieczono a jedną z wież wyposażono w stalowe schody spiralne i taras widokowy. „Miękką” rysunek kamiennych murów wyeksponowano na tle zielonego trawnika na wzór

¹³ Szerzej na temat zamków w ruinie zlokalizowanych na terenie województwa zachodniopomorskiego w: I. Kozłowska, *Ochrona i konserwacja zamków w ruinie na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Zamki w ruinie - zasady postępowania konserwatorskiego*, Politechnika Lubelska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa - Lublin 2012, s. 185-192.

¹⁴ <http://dobragmina.pl/aktualnosci/zabezpieczenie-scian-ruin-zamku-w-dobrej.html>.

angielskich adaptacji ruin. W opozycji do udanych działań konserwatorskich podjętych w zamku w Landskronie stoją prace zrealizowane w 2007 r. w zamku w Demmin. Historyczną ceglana strukturę obmurowano tworząc rodzaj „sarkofagu” deformującego oraz niwelującego walory krajobrazowe ruin.

Wnioski

Podsumowując dotychczasowe rozważania na temat ruin zamków można stwierdzić, że ich zasób jest niewielki i w przeciwieństwie do architektury militarnej nie stanowi równie ważnego elementu krajobrazu kulturowego pomorskiego pogranicza polsko-niemieckiego.

W działaniach konserwatorskich podejmowanych przez polskich i niemieckich konserwatorów dostrzec można podobny zakres problemów dotyczących w szczególności konserwacji ceglanych ścian ruin (nieodpowiedni dobór materiału, „usztynienie” linii korony muru). Widoczny jest także niewykorzystanie walorów krajobrazowych, ekonomicznych i adaptacyjnych ruin zamków Księstwa Pomorskiego.

1.3. Ruiny architektury sakralnej

Charakterystyka zespołu

Zabytki reprezentujące architekturę sakralną Pomorza Zachodniego są niezwykle bogatym zbiorem. Na terenie dawnego Księstwa Pomorskiego występuje zespół późnoromańskich i gotyckich kościołów wzniesionych z kostki granitowej w XIII i XIV w. oraz grupa kościołów należąca do nurtu ceglano-gotyku północnoeuropejskiego (XV, XVI w.). Obiekty te dominują w krajobrazie kulturowym Pomorza Zachodniego. To wokół średniowiecznych kościołów granitowych skoncentrowane są wiejskie układy urbanistyczne, a wysokie wieże jako dominanty przestrzenne wyróżniają się w dalekich panoramach miast i miasteczek pomorskich.

Wiele obiektów architektury sakralnej uległo zniszczeniu w czasie II wojny światowej. Jednak większość z nich odbudowano (np.: kolegiata pw. św. Mikołaja Biskupa w Wolinie w 1988 r.; kościół parafialny pw. św. Maksymiliana Marii Kolbego w Krąpiele w 1980 r.), pozostawiając w formie ruiny jedynie relikty o długim, historycznym trwaniu.

Przykłady

Romantyczna tradycja odwołująca się do malowniczości, nastrojowości ruin była obecna na terenie Pomorza Zachodniego od 1. połowy XIX w.. Przykładem takiego rozumienia pozamaterialnych wartości ruiny są relikty opactwa cystersów w Eldenie. Klasztor założony w XII w. był miejscem ostatniego spoczynku wielu przedstawicieli dynastii Gryfitów. W wyniku wojny trzydziestoletniej zespół uległ zniszczeniu i przez kolejne 200 lat stał się „kamieniołomem”, z którego pozyskiwano budulec dla wznoszenia między innymi nowożytnych fortyfikacji w Greifswaldzie i Stralsundzie. Dopiero w latach 1827-1831 teren uporządkowano, ruiny zabezpieczono oraz włączono do kompleksu parkowego. Obiekt w latach 20. XIX w. był tematem

wielu prac malarskich C.D. Friedricha, czołowego przedstawiciela nurtu romantycznego, wpisując się w zespół symboli sztuki romantycznej.

Wartości pozamaterialne związane ze sferą ludzkich uczuć i emocji odnaleźć można także w ruinach gotyckiego kościoła pw. św. Mikołaja w Trzęsaczu. Świątynia, pierwotnie wzniesiona w odległości około 2 km od linii brzegowej morza, uległa zniszczeniu w wyniku procesów abrazyjnych. Do dzisiaj zachowała się jedynie południowa ściana o długości 12 m i wysokości 6 m. Walory symboliczne, historyczne oraz krajobrazowe kościoła były także tworzywem dla wielu prac malarskich, rysunkowych i graficznych amerykańskiego malarza L. Feiningera oraz angielskiego artysty Ch. Pattisona. Dla pokoleń mieszkańców Pomorza Zachodniego Trzęsacz z ruinami malowniczo „zawieszonymi” na klifie był i jest popularnym miejscem wycieczek. W 2001 r. wykonano prace ratujące zabytek przed zagładą. „Przyszpilono” wówczas ruiny do klifu za pomocą kilkumetrowych tytanowych prętów. Następnie całość została spięta opaską żelbetową, zapobiegającą nachylaniu ściany kościoła. Kolejnym krokiem było wykonanie specjalnej betonowej opaski, chroniącej skarpe przed niszczącą siłą morza. Skarpę obłożono koszami siatkowymi wypełnionymi materiałem kamiennym (technika gabionowa) wypełnionymi geowłókniną, na której w naturalny sposób może rozrastać się roślinność¹⁵. Technologiczne ingerencje w klif zaburzyły jego naturalną formę, jednakże z chwilą pojawienia się roślinności odzyskał on walory krajobrazowe.

Ostatnim przykładem omówionym w niniejszym artykule są ruiny klasztoru franciszkanów pw. św. Jana w Stralsundzie. Gotycki budynek spłonął w 1624 r. W 1646 r. odbudowano jedynie prezbiterium, które uległo zniszczeniu podczas nalotów alianckich. Prace konserwatorskie podjęte w 1963 r. zakończyły się w latach 80. XX w. W ich wyniku prezbiterium pozostawiono jako kaplicę pod gołym niebem. Przestrzeń dziedzińca – dawnej nawy oraz kaplicy wyposażono w małą architekturę oraz dzieła sztuki.

Wnioski

Ruiny architektury sakralnej na terenie Pomorza Zachodniego są niewielkim zasobem, ale w przypadku ruin w Eldenie i Trzęsaczu o potężnym ładunku symbolicznym i kulturowym.

Niewielka liczba ruin sakralnych wynika z funkcji, która w dalszym ciągu wykorzystywana jest przez lokalne społeczności.

2. Podsumowanie

Podsumowując, można stwierdzić, że zapisy w dokumencie „Zasady ochrony ruin historycznych” odnoszą się nie tylko do ruin zamków, ale także do ruin obiektów o odmiennych funkcjach.

Przebadany zasób pozwolił na ukazanie współczesnych doświadczeń na polu ochrony polsko-niemieckich zabytków pozostających w formie ruiny historycznej i wskazanie

¹⁵ Informacje na temat prac udostępnione są na stronie internetowej: http://www.wkz.szczecin.pl/mainjoo/index.php?option=com_phocagallery&view=category&id=6:trzesacz&Itemid=0.

elementów ich ochrony, które posłużyły do zebrania konkluzji odnoszących się do dokumentu „Zasady ochrony ruin historycznych” przyjętego na konferencji w Ciechanowcu w dniach 22-24.10.2009:

– ruiny – mogą pełnić współczesne, atrakcyjne turystycznie funkcje, pod warunkiem ich zabezpieczenia i udostępnienia (niedostępne relikty zamków w Szadzku i Krępcewie),

– postulat nie odbudowywania, należy bezwzględnie stosować w obiektach posiadających długą metrykę bycia w ruinie tzw. ruin historycznych. Należy dopuścić możliwość odbudowy, które popadły w ruinę w wyniku zaniedbań w okresie transformacji gospodarczej, a zarazem są obiektami o dużej wartości historyczno-artystycznej. Odbudowy należy poprzedzić badaniami historycznymi, archeologicznymi i architektonicznymi,

– najwłaściwszą formą ochrony obiektów zabytkowych, w tym także ruin jest ich właściwy program adaptacyjny, po wcześniejszym utrwaleniu i zabezpieczeniu historycznej substancji przed niszczącymi procesami (zamek w Golczewie, Landskronie).

1

2

Ryc. 1 Mury obronne w Pyrzycach. Źródło: I. Kozłowska, 2017

Ryc. 2 Mury obronne w Stralsundzie z zabudową przymurną. Źródło: I. Kozłowska, 2015

3

4

Ryc. 3 Ściana południowego skrzydła zamku w Dobrej Nowogardzkiej po pracach konserwatorskich. Źródło: I. Kozłowska, 2017

Ryc. 4 Widok ruin zamku w Landskronie. Źródło: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Burgruine_Landskron_\(Ostvorpommern\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Burgruine_Landskron_(Ostvorpommern).jpg)

5

6

Ryc. 5 Ruiny kościoła św. Mikołaja w Trzęsaczu.

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Ruiny_ko%C5%9Bcio%C5%82a_w_Trz%C4%99saczu#/media/File:KosciolTrzesaczZabezpieczenie.jpg

Ryc. 6 Dziedziniec kościoła w Stralsundzie. Źródło: I. Kozłowska, 2014

Literatura

1. Arlet J., *Impact of house of Griffin's dynastic policy on West Pomieranian Architecture/ Wpływ polityki dynastycznej Gryfitów na architekturę Pomorza Zachodniego*, [w:] *Space & Form/ Przestrzeń i Forma*, No. 29/2017, s. 169-186.
2. Arlet J., Kozłowska I., *Średniowieczne małe miasta Pomorza Zachodniego*, [w:] *Rewitalizacja średniowiecznych małych miast Pomorza Zachodniego*, Wydawnictwo hogben, Szczecin 2014, s.21-48.
3. Kalita-Skwirzyńska K., *Konserwacja murów obronnych na Pomorzu Zachodnim w latach 1975-2005*, w: *Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie*, R. I.2006, s. 117-132.
4. Kozłowska I., *Ochrona i konserwacja zamków w ruinie na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Zamki w ruinie - zasady postępowania konserwatorskiego*, Politechnika Lubelska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Warszawa – Lublin 2012, s. 185-192.
5. Kuna M., *Średniowieczne mury miejskie w powiecie gryfińskim na tle sieci miast warownych Pomorza Zachodniego i dawnej wschodniej Brandenburgii*, [w:] *Rocznik chojeński. Pismo historyczno-społeczne*, TOM VII, Stowarzyszenie Historyczno-Kulturalne „Terra Incognita” w Chojnie - Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Chojna 2015, s. 37-76.
6. Latour St., *Rewaloryzacja zabytkowych miast na Pomorzu Zachodnim*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań 1981.
7. Lukas E., *Średniowieczne mury miejskie na Pomorzu Zachodnim*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1975.
8. Madejska M., *Prace konserwatorskie w woj. Szczecińskim w latach 1955 - 1975*, [w:] *Ochrona Zabytków*, 1992, nr 1-2, s. 81-116.
9. Niemierowski W., Radacki Z., *Architektura obronna miast Pomorza Zachodniego*, [w:] *Szczecin. Miesięcznik Pomorza Zachodniego*, z. 6, Prezydium Rady Okręgu Towarzystwa Rozwoju Ziemi Zachodnich i Szczecińskie Towarzystwo Naukowe, Szczecin 1958, s. 67-79.
10. Pilch J., Kowalski S., *Leksykon zabytków architektury Pomorza Zachodniego i ziemi lubuskiej*, Arkady, Warszawa 2012.
11. Radacki Z., *Średniowieczne zamki na P. Zachodnim. Suplement do monografii z 1976 roku*, w: *Materiały Zachodniopomorskie. Nowa seria*, t.II/III, 2005/2006, Z.2, s. 5
12. *Sztuka Pomorza Zachodniego*, pod red. Z. Świechowskiego, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1973.